

Judarna i Estland på 1930-talet

Katri Lindroos

Lappeenranta/Villmanstrand

Såsom bekant kom man efter första världskriget under fredsförhandlingarna i Versailles överens om regler, som staterna var förpliktade att följa i fråga om de nationella minoriteternas rättigheter. I Estland, som tillhörde Ryssland, bodde judar åtminstone i Tallinn redan i början av 1800-talet, och i slutet av seklet bodde inom området cirka 4000 judar. Efter att Estland 1918 hade förklarat sig självständigt, garanterades i grundlagen 1919 minoriteternas medborgerliga rättigheter. Riksdagen stadfäste den 5 februari 1925 i överensstämmelse med Versailles-avtalet en lag om nationell kulturautonomi, som tillerkände en minoritet bestående av minst 3000 personer rättigheten att inrätta ett av staten understött råd för kulturella uppgifter. Lagen berörde Estlands fyra minoriteter: ryssar, tyskar, svenskar och judar.

Tio år senare genomförde Estlands judiska kulturråd en folkräkning inom samfundet. Man tillsatte en kommitté med 17 medlemmar för att utreda de omständigheter, i vilka judarna i Estland levde. Med hjälp av frågeformulär samlade man ihop uppgifter som speglade situationen sådan den var den 24 mars 1935. Därtill skaffades uppgifter rörande åren 1919–1934, och i någon mån från och med 1800-talets början. Dem fick man från statens statistiska byrå och från stadens statistiska byrå i Tallinn. Uppgifter om statens folkräkningar 1922 och 1934 har man också tagit med. Kommittén riktade före sin egen folkräkning en vädjan till alla Estlands judar. Däri betonade man det viktiga i folkräkningen, och uppgifternas be-

tydelse för att kunna behandla den judiska befolkningens praktiska ärenden i framtiden. Folkräkningen finansierades av Estlands judiska kulturförvaltning och av judiska församlingen i Tallinn. Räkningen förrättades av elever vid det judiska gymnasiet i Tallinn, judiska organisationer samt av enskilda personer.

Ett år efter folkräkningen 1936 publicerades i Tallinn boken "Juudi vähemusrahvuse statistika Eestis" (= Statistik över Estlands judiska minoritet, Tallinn 1936, 124+XLIX s.), som var utgiven av Juudi Kultuurvalitsus, Judarnas kulturförvaltning. Redaktör var statistikkommitténs ordförande Samuel Gurin, som var rektor för det privata judiska gymnasiet i Tallinn. Utom statistik med 72 tabeller omfattar redogörelsen uppgifter, som kräver verbala uttryck i stället för siffror. Gurin gör sammandrag, kommenterar sällan och låter bli att ställa frågor eller draga slutsatser. Bokens språk är jiddisch och estniska, inledningen och vädjan till den judiska befolkningen är också på hebreiska.

Boken omfattar följande kapitel: 1. Den judiska befolkningens omfattning. 2. Förändringar inom den judiska befolkningen. 3. Ekonomisk struktur. 4. Utbildning och kultur. 5. Bostadsförhållanden. 6. Val och militärtjänst. 7. Social omsorg. 8. Kooperativ bank. 9. Katalog över de judiska invånarna i Estland samt deras adresser. Katalogen utgavs i nytryck i Kanada år 1988 (Kirjastus Maarjamaa).

Jag skall inte gå in på alla de i och för sig intressanta temata som boken aktualiserar, utan inskränker mig till några jag finner mest

intressanta. Först noterar jag den judiska folkmängden i jämförelse med folkmängden hos andra folkgrupper i landet och drar fram några uppgifter om statistiska förändringar och ekonomisk struktur. För det andra tar jag upp val dvs. valet av kulturråd, riksdagsval och kommunalval. För det tredje behandlar jag kapitlet *Utbildning och kultur* som utgör en tredjedel av boken och därmed avspeglar kulturautonomins viktigaste verksamhetsområde. Kanske har ämnet med sin stora omfattning också något att berätta om judarnas benägenhet för studier och intellektuell odling. En del av tabellerna i boken har jag tagit med oförändrade (SG=Samuel Gurin), men jag har också själv sammanställt vissa uppgifter i tabellform för att uttrycka saken i korthet (KL=Katri Lindroos).

I. Antalet judar och förändringar inom den judiska befolkningen

Statens folkräkning den 1 mars 1934 visar, att judarna var Estlands minsta officiella minoritet (SG):

	Antal	Procent av hela befolkningen
Hela befolkningen	1.126.413	
Ryssar	92.659	8,2
Tyskar	16.346	1,4
Svenskar	7.641	0,7
Judar	4.381	0,4

Enligt judiska statistikkommitténs räkning den 24 mars 1935 hade judarnas antal i Estland minskat (KL):

Tallinn	2.010
Tartu	846
Valga	259
Pärnu	252
Narva	182
Viljandi	105
Võru	103
Rakvere	100
Annorstädes	87
Tillsammans	3.944

Judarna bodde som väntat till största delen i städer. De övriga bodde i små grupper på olika håll i landet.

I fråga om judarnas medborgarskap i jämförelse med totalbefolkningen finns siffror från 1934 och 1935 års folkräkningar, men siffror för andra minoriteter har inte stått till förfogande (SG):

	Judarna		Totalbefolkningen
	24.3.1935	1.3.1934	
	%	Antal	%
Estniska medborgare	83,8	3.305	98,8
Med Nansens pass	8,5	336	0,7
Medborgare i andra länder	7,7	303	0,4
Obekant			0,1

Statistikkommittén hade även samlat uppgifter om längden av den tid som enskilda judar hade bott i Estland. I det följande visas det statistiska läget rörande den samtida befolkningen (SG):

	Antal	%
I Estland födda	2.557	64,8
Till Estland immigrerade som bott i landet		
sedan högst 3 år	112	2,9
sedan högst 11 år	165	4,2
sedan högst 15 år	163	4,1
mera än 15 år	903	22,9
Obekant	44	1,1

Det skulle ha varit intressant att få veta mera om in- och utvandringen under tidigare år. Vi får dock veta, att enligt statens folkräkningar 1922 och 1934 hade den judiska befolkningens antal minskat under dessa 12 år, i städerna med 4,9 % och i hela landet med 2,9 %. I Tallinn hade antalet judar ökat under samma tid med 14 %. Gurin konstaterar att detta berodde på den systematiska flyttningen från Estlands andra städer till huvudstaden. Och vi bör minnas, att redan år 1935 räknade man i Tallinn 193 judar mindre än ett år tidigare.

II. Ekonomisk struktur

I början av 1930-talet var hela världen i en svår ekonomisk situation. Det var kristid med alla dess följder: konkurser, arbetslöshet och som en följd därav brist på dagliga förnödenheter. Om Estlands judiska företag hade statistikkommittén uppgifter som man inte var fullt nöjd med; de var för få. Kommittén inhämtade siffror från Handel—Industri-publikationen (Kaubandus—Tööstuskoja väljaanne) rörande de judiska firmornas andel av alla firmor i landet: år 1925 var de 3 %, år 1929 3,3 % och år 1933 3 %, alltså en mycket stabil situation. Under perioden 1925–1933 hade 95 judiska företag slutat sin verksamhet, men samtidigt hade det totala antalet företag systematiskt minskat under dessa år. Statistikkommittén ger uppgifter om antalet judiska företag i landet (1935): 514 företagare inom handelsbranschen och 82 företagare inom industribranschen.

Beträffande aktiviteten inom det ekonomiska området framgår det, att judarna hade grundat tre kooperativa banker på 1920-talet: en i Tallinn, en i Tartu och en i Narva. De hade sammanlagt 610 medlemmar.

”Ekonomiskt aktiva” var av den judiska befolkningen 1688 personer, av vilka 1231 var män och 457 var kvinnor. I följande tabell ser vi deras fördelning efter branscher (SG):

	Antal	%
Handelsföretagare	514	30,4
Funktionärer	411	24,0
Hantverkare	249	14,8
Arbetare	233	14,0
Utövare av ett fritt yrke	159	9,5
Industrieföretagare	82	5,0
Husägare	26	1,4
Religiöst verksamma	14	0,9

Av hantverkarna var 77 (31 %) skraddare, 40 (16 %) körsnärer och 39 (15,6 %) bleckslagare. Av arbetarna var 84 (36 %) i fabriksarbete. De tre största grupperna av funktionärer är affärsanställda 195, kanslipersonal 100 och chefer 54. Husägare är de som lever av inkomsten av sitt hus och som inte har något annat arbete.

III. Val

Den judiska minoritetens första *kulturråd* valdes 1926 vid ”lika och allmänna, direkta, hemliga och proportionella” val. Man använde valsedlar, som var försedda med tre namn. Kandidaterna kunde bilda koalitioner. Redan vid första valet bildades i Tallinn fyra koalitioner: 1) elevernas föräldrar vid det judiska gymnasiet, 2) sionistiska koalitionen, 3) ”kulturaktiva” och 4) församlingsaktiva (Klal Jisrael aktiva). I hela landet fanns det sammanlagt 2096 röstberättigade, av vilka 1492 (71 %) röstade. Till kulturrådet valdes 27 representanter valkretsvis. Koalitionerna, som på olika orter hade olika namn, förenades i fyra grupper: 1) obundna, 2) sionister, 3) jiddischister och 4) socialister. I följande tabell ser man hur de skilda ”partierna” fördelade sig vid valet av kulturråd (SG):

	1926	1929	1932
Obundna	6	2	1
Sionister	12	14	20
Jiddischister	9	9	4
Socialister	-	2	2

År 1929 framträdde vid valet en ny grupp, socialisterna, som fick två mandat. År 1932 vann sionisterna en stor seger. Att jiddischisternas andel minskade, beror på spänningen mellan jiddisch och hebreiska. Hebreiskan dvs. sionisterna vann allt flera anhängare. Höll man på att överge sin östjudiska tradition?

Vid *riksdagsvalet* hade judarna endast en gång en egen kandidat, år 1920. De lyckades inte få in sin kandidat.

Vid *kommunalvalet* hade judarna i Tallinn sina egna listor. De fick in en ledamot i stadsfullmäktige vid varje val utom valperioden 1921–1924. Också i Tartu hade judarna sina egna listor, men de lyckades få in sin kandidat endast för valperioderna 1919–1921 och 1924–1927.

IV. Utbildning och kultur

1. Skolväsen

Enligt Estlands grundlag 1920 skulle alla medborgare erbjudas skolundervisning på modersmålet. Kommunen var skyldig att grunda en egen klass eller skola åt minoriteten, om det fanns i genomsnitt 20 elever som hörde till minoriteten. Om man inte hade tillräckligt elever, skulle skolbarnen läsa hemma, men i slutet av läsåret måste de avlägga prov i läsårets kurs.

Elementarskolor

Det fanns en privat elementarskola i *Tallinn* redan före Estlands självständighet. Den hade grundats år 1913 av *Tallinn*s judiska församling för att "i samband med den allmänna skolundervisningen ge eleverna grundkunskaper i jiddisch och i religion". Skolan anknöts till stadens skolväsen år 1926. Ända till läsåret 1925–1926 var undervisningsspråket ryska, därefter parallellt också hebreiska medan ryskan gradvis avtog fram till våren 1932. Från och med läsåret 1930–1931 hade man också jiddisch som undervisningsspråk. Här kan man igen lägga märke till språkdebatten, som förekom redan

vid valet av kulturråd. Vilket språk är judarnas modersmål, frågade man i 1930-talets Estland. I *Tartu* befann sig också en judisk kommunal elementarskola. Den hade blivit grundad som privatskola år 1919. Ända till läsåret 1933–1934 var undervisningsspråket jiddisch. Därefter skulle det gradvis utbytas mot hebreiska. Den tredje judiska elementarskolan fanns i *Valga*. Den hade börjat på hösten 1926 och som undervisningsspråk användes hebreiska.

Mellanskolor

I *Tallinn* grundades år 1923 ett privat gymnasium. Det fick sina elever huvudsakligen från judiska elementarskolan. Att mellanskolan hade blivit nödvändig, bevisas av att 90 % av dem, som genomgick elementarskolan, fortsatte i gymnasiet. Detta berodde till en del på att eleverna var 12–13-åringar, då de slutade elementarskolan, och i den åldern fick man inte deltaga i arbetslivet. Å andra sidan avbröt många elever sin skolgång, då de hade fyllt 15 år. Undervisningsspråket i gymnasiet var ryska; hebreiska gruppen började parallellt hösten 1932. Ett annat judiskt gymnasium grundades i *Tartu* år 1925. Skolan slutade sin verksamhet i mitten av läsåret 1934–1935 på grund av brist på elever.

I följande tabell presenteras siffror rörande det judiska skolväsendet (KL):

Elementarskolor

	Tallinn	Tartu	Valga
grundad	1913	1919	1926
undervisningsspråk	ryska 1913–32 hebreiska fr.o.m. 1926 jiddisch fr.o.m. 1930	jiddisch 1919–34 hebreiska fr.o.m. 1934	hebreiska
elevantal	1919–34 521	1919–34 306	1926–34 72
slutbetyg fick	279 69 %	163 53,3 %	21 29 %

Mellanskolor

	Tallinn	Tartu
grundad	1923	1925
undervisningsspråk	ryska fr.o.m. 1923 hebreiska fr.o.m. 1932	
elevantal	1923-34 295	1925-34 72
slutbetyg fick	128 61 %	32 50 %

Beträffande lärarkåren i judiska skolor får vi veta, att i elementarskolorna största delen var judar medan i gymnasierna största delen var ester och "andra", av vilka många kom från Lettland och Litauen.

På mellanskolnivån har kvinnorna varit aktiva, men siffrorna för akademisk bildning visar en motsatt tendens. Attityden till flickornas skolgång är också klar, då så många av dem fick stanna och studera hemma.

2. Den högsta undervisningen

Den högsta undervisningen skedde vid Tartu universitet. Huvudsakligen studerade judarna juridik och medicin. Antalet judiska studerande var som högst under åren 1924-1928, då det varierade mellan 165 och 188 studerande. Av stor betydelse var inrättandet av en lärostol i judaistik vid Tartu universitet år 1934. För att främja den judiska vetenskapen vid Tartu universitet hade ett samfund blivit grundat år 1930. Till första innehavare av lärostolen valde professorsnämnden Lazar Gulko-vitsch från universitetet i Leipzig. Lärostolen tillhörde filosofiska fakulteten.

För de judiska studerande fanns det fyra studentorganisationer. Två av dem härstammade från 1800-talet, och de hade medlemmar från hela Baltikum samt från Ryssland och Polen. Organisationernas bibliotek omfattade 6000-7000 volymer.

Statistikkommittén presenterade följande uppgifter om den vuxna judiska befolkningens utbildningsnivå (SG):

	Män (1472)	Kvinnor (1505)
	%	%
Elementarskola	37	31
Mellanskola	32	41
Examen vid universitet	16	6
Yrkesutbildning	1	1
Hemstudier	14	21

3. Kulturell aktivitet

Kurser

Utanför skolväsendet ordnade judiska kultur-förvaltningen frivilliga kurser för både barn och vuxna på sådana orter, där det inte fanns en judisk skola. Där kunde de studera olika ämnen såsom: hebreiska, jiddisch, judarnas historia och litteratur samt religion. Åren 1934-1935 gavs dessa kurser i Valga, Pärnu, Narva och Viljandi. Tillsammans 88 personer deltog, 76 av dem var skolelever. Grupperna samlades på eftermiddagen eller på kvällen. Här kan man kanske också nämna barnträdgårdarna i Tallinn, Narva och Valga för att de hade hebreiska i läroplanen.

Kulturella föreningar och bibliotek

De ovannämnda studentorganisationerna i Tartu och deras bibliotek spelade en viktig roll i judarnas kulturliv i Estland. Men också i andra städer grundade man föreningar för att främja kultur. I Tallinn fanns t.ex. Bialik-sällskapet (grundat 1918), som hade över 200 medlemmar; det hade ett stort bibliotek med 3000 volymer, en teaterklubb och en sångkör. Säll-

skapet "Licht" samlade människor, som intresserade sig för sociologi och politisk ekonomi. Narva och Pärnu hade båda sina kulturföreningar med bibliotek. Sammanlagt 360 medlemmar tillhörde dessa Estlands judiska föreningar.

Efter den världsomfattande ekonomiska krisen var 1930-talet en aktivitetens tid. I Estland hade man år 1934 upplevt övergången från "liberal parlamentarism till en moderat autoritarism" (Raun). Man kan föreställa sig, att detta kanske inte var det allra värsta alternativet för Estlands minoriteter. Man hade ju märkt att farliga ideologier med nationalistiska tendenser låg i tiden. Att uppteckna den judiska befolkningens liv och verksamhet var en klok och förutseende gärning, särskilt som statistikkommitténs planer för framtiden efter några år så våldsamt omintetgjordes.

LITTERATUR

Amitan-Wilensky, E., Estonian Jewry. *The Jews in Latvia*, 336–350.

Angelus, O., *Die Kulturautonomie in Estland*. Detmold 1951.

Aun, K., The Cultural Autonomy of National Minorities in Estonia. *Yearbook of the Estonian Learned Society in America* 1 (1951–1953), 26–41.

Aun, K., *Der völkerrechtliche Schutz nationaler Minderheiten in Estland von 1917 bis 1940*. Hamburg 1951.

Aun, K., *Cultural Autonomy of Ethnic Minorities in Estonia: A Model for Multicultural Society?* Ein Referat auf der Third Conference on Baltic Studies am 13. Juni 1975 in Stockholm.

Dworzecki, M., *Maḥanot ha-Yehudim be-Estonyah*, with English summary. 1970.

Garleff, M., Baltische Minderheitenvertreter auf den Europäischen Nationalitätenkongressen 1925–1938. *Hefte des baltischen Deutschtums* 33/1986. Lüneburg/München 1985, 117–131.

Genns, N., *Zur Geschichte der Juden in Eesti*. 2 vols. Tartu 1933–37.

Gorali, A., *She'elat ha-mi'ut ha-Yehudi be-ḥever ha-le'umim*. 1952.

Janowsky, O.I., *Jews and the Minority Rights, 1898–1919*. 1933.

Jokton, K., *Di gešichte fun di jidn in Estland*. Dorpat 1927.

Lossowski, P., National Minorities in the Baltic States 1919–1940, *Acta Poloniae Historica* 25 (1972), 87–107.

Maddison, E., *Die nationalen Minderheiten Estlands und ihre Rechte*. 2. Aufl. Tallinn 1930.

Nodel, E., Life and Death of Estonian Jewry. *Baltic History*. [Ed. by] A. Ziedonis Jr., W.L. Winter, and M. Valgemäe. Ohio 1974.

Rauch, G. von, *Geschichte der baltischen Staaten*. 2. Aufl. München 1977. (Nachdruck: Hannover-Döhren 1986.)

Rauch, G. von, *The Baltic States: The Years of Independence 1917–1940*. Berkeley 1974.

Raun, T.U., *Estonia and the Estonians*. Long Beach 1987.

Vardys, V.S., Human Rights Issues in Estonia, Latvia, and Lithuania. *Journal of Baltic Studies* 12 (1981), 275–298.

Weiss, H., Baltische Nationalitätenprobleme und Parlamentarismus. *Die Krise des Parlamentarismus in Ostmitteleuropa zwischen den beiden Weltkriegen*, hrsg. von H.-E. Volkmann, Marburg/Lahn 1967, 168–176.

Weiss, H., Das Volksgruppenrecht in Estland vor dem 2. Weltkriege. *Zeitschrift für Ostforschung* 1952.